

Gedachtenissen aan de verloren Heimat

De totstandkoming van een nationale herinnering

Indra van der Graaf

In de eerste jaren na het einde van de Tweede Wereldoorlog werden ruim twaalf miljoen Duitsers verdreven uit Oost-Europa. Ruim zestig jaar later stelde de Duitse schrijver Günter Grass dat hun herinneringen taboe zouden zijn geweest in het naoorlogse Duitsland. In dit artikel stelt Indra van der Graaf dat er steeds plaats is geweest voor de ervaringen van de verdreven Duitsers in hun 'nieuwe' Heimat en beschrijft zij de ontwikkeling en overgang van een individuele naar een nationale herinnering aan de verdrijving.

In de nazomer van 1944 werd in het Oost-Pruisische Memelland door het oprukken van het Rode Leger een eerste bevel tot evacuatie gegeven. Wat eerst leek op een tijdelijke evacuatie zou het begin vormen van een van de grootste etnische zuiveringen uit de twintigste eeuw, de verdrijving van de Duitsers uit Oost-Europa. In de maanden die volgden en door het verschuiven van het front westwaarts ontvluchtten steeds meer Duitse bewoners hun woonplaats, vaak onvoorbereid en onder harde omstandigheden. Veel bewoners dachten nog naar hun huis terug te kunnen keren. Dit veranderde toen Duitsland met het Verdrag van Potsdam bijna een kwart van zijn territorium verloor en werd vastgelegd dat alle Duitsers in het nieuw gevormde Duitsland moesten wonen. Duitsers, die vaak al generaties lang in Oost-Europa woonden, vooral in Oost- en West-Pruisen en het Tsjechische Sudetenland, werden daardoor gedwongen te migreren en in Duitsland een nieuw bestaan op te bouwen.¹

In zijn novelle *Im Krebsgang* uit 2002 maakt Günter Grass de volgens hem vergeten tragedie van de ondergang van het schip 'Wilhelm Gustloff' tot de centrale gebeurtenis van zijn werk. Over die tragische gebeurtenis, waarbij duizenden Duitse vluchtelingen het leven lieten, laat hij een protagonist zeggen: 'Mochte doch keiner was davon hören, hier im Westen nicht und im Osten schon gar nicht. Die *Gustloff* und ihre verfluchte Geschichte waren jahrzehntelang tabu, gesamtdeutsch sozusagen.'² Aan deze 'vervloekte geschiedenis' zou met de publicatie van *Im Krebsgang* verandering zijn gekomen; Grass beweerde dat hij met zijn novelle een belangrijk Duits taboe had doorbroken. Hij kreeg daarbij onder andere steun van literatuurcriticus Volker Hage en auteur W.G. Sebald.³ Eindelijk zou er plaats zijn voor het lijden van de Duitsers tijdens en vlak na de Tweede Wereldoorlog.

Maar, zoals de historicus Robert Moeller terecht opmerkt: 'Nobelprize-winning writers are, however, not necessarily good historians. (...) What [Grass] presents

only incompletely is the history of how Germans have remembered and represented these events since 1945.⁴ Ondanks de gevoeligheid om naast de Duitsers als daders te zien ook over Duitsers als slachtoffers te spreken, was er juist een onophoudelijke belangstelling voor de verdrevenen. Dat er inderdaad geen sprake was van een taboe, maar juist aan een veelheid van individuele herinneringen die hun weg vonden in het publieke domein vormt het leidmotief van dit artikel. Aan de hand van de verschillende niveaus van herinnering – individueel, cultureel, nationaal – van Aleida Assmann zal deze ontwikkeling beschreven worden.⁵

Integratie en individuele herinneringen van verdreven Duitsers

De toestand van Duitsland na de capitulatie was rampzalig; het land had te kampen met enorme persoonlijke en materiële verliezen. Veel steden en een groot deel van de industrie was door bombardementen verwoest. Daarnaast waren er door oorlogsgeweld aan het front miljoenen Duitsers om het leven gekomen. Het land werd daarbij geconfronteerd met een niet aflatende stroom van vluchtelingen; in 1946 kwamen er gemiddeld tussen de vijf- en tienduizend vluchtelingen per dag het land in. De bevolking nam daardoor tot 1948 met vijftien procent toe en uiteindelijk zou gemiddeld één op de vijf inwoners in het naoorlogse Duitsland een *Heimatvertriebene* zijn.⁶ Hoe deze Duitse bewoners van Oost-Europa met hun individuele ervaringen omgingen, is deels afhankelijk van hun integratie. Pas wanneer mensen een plaats in de maatschappij hebben gekregen, kunnen hun herinneringen deel van die samenleving worden; de integratie van de verdrevenen was dan ook een eerste stap op weg naar het integreren van hun ervaringen in een nationale herinnering van Duitsland.

De meeste verdrevenen kwamen terecht in de westelijke bezettingszone, wat in 1949 de Bondsrepubliek Duitsland (BRD) zou worden. Velen van hen kwamen geheel berooid in Duitsland aan. Zij hadden vaak nauwelijks geld of andere bezittingen en beschikten soms zelfs niet eens meer over identiteitspapieren. De eerste zorg van de geallieerde en Duitse overheden was dan ook om de vluchtelingen in hun primaire levensbehoeften te voorzien. Dit was niet eenvoudig, aangezien er al in de zomer van 1945 voedselschaarste ontstond, waardoor er tot in 1948 voedselrantsoenen waren. Een bijzonder nijpend probleem daarnaast was het tekort aan goede huisvesting. Door de oorlog was circa 45 procent van de huizen, met name in de steden, verwoest of zwaar beschadigd. Een onevenredig groot deel van de vluchtelingen werd daarom in dorpen op het platteland ondergebracht, met als gevolg dat in bepaalde streken van Sleeswijk-Holstein, Nedersaksen en Beieren het niet ongebruikelijk was dat meer dan de helft van de bevolking niet tot de oorspronkelijke bewoners van het dorp behoorde. De overheid probeerde zo veel mogelijk mensen in de nog in goede staat verkerende woningen te huisvesten. Zo vertelde een boer uit Celle, Nedersaksen, dat hij met zijn gezin in een huis met vier families van in totaal 26 personen samenleefde.⁷ Niet iedereen toonde zich echter zo inschikkelijk. De speciaal daarvoor ingestelde commissies voor de verdeling en toewijzing van beschikbare woonruimte beklaagden zich regelmatig erover dat er ‘in vielen Häusern noch gar keine oder zu wenige Flüchtlinge untergebracht sind.

Es gibt zum Teil heute noch sogenannte Speisezimmer und sogar Jagdzimmer, ja in einem Fall wurde noch ein unbelegtes Hunde- und ein Orgelzimmer angetroffen.⁸ Veel dorpelingen waren daarnaast erg conservatief en vreesden dat het traditionele dorpsleven door de ‘allochtone’ en ‘exotische’ Duitsers uit het ‘Oosten’ bedreigd werd.⁹

De overheid probeerde de positie van de verdreven Duitsers te verbeteren door hen financieel te helpen. Zo werd in de zomer van 1949 de ‘Soforthilfegesetz’ en een paar jaar later de ‘Lastenausgleichgesetz’ aangenomen, waardoor verdrevenen een gedeeltelijke schadevergoeding ontvingen en de mogelijkheid kregen een bedrijf op te zetten of een stuk grond te kopen. Ook nu waren veel Duitsers de verdrevenen niet gunstig gezind. De zozegd grootschalige bedragen leidden tot nijd en afgunst bij de rest van de bevolking. Het gevoel van isolatie werd bij veel verdrevenen nog eens versterkt, omdat hun sociale vangnet was weggefallen. Door de verdrijving waren de dorpsgemeenschappen uiteengevallen en deze werden bij de verdeling van de vluchtelingen over Duitsland niet hersteld. Integendeel, de Duitse overheid dacht het proces van assimilatie te bevorderen door bewoners uit een zelfde gebied zoveel mogelijk te verspreiden. Zo werden 1.947 verdrevenen uit een Hongaars dorp in 158 verschillende gemeenten in West-Duitsland geplaatst.¹⁰

Een succesvolle integratie op de lange termijn werd in de oostelijke bezettingszone, later de Duitse Democratische Republiek, door de overheid niet bevorderd. De prioriteit lag juist bij een zo snel mogelijke assimilatie van de verdreven Duitsers, die optimistisch *Umsiedler* of *Neubürger* genoemd werden. Materiële hulp kwam in Oost-Duitsland dan ook snel op gang; al vanaf het einde van 1946 was er financiële ondersteuning voor verdrevenen. Bij de landbouwhervorming profiteerden vele ‘Umsiedler-Neubauern’, die een boerderij met acht hectare grond en subsidies toebedeeld kregen.¹¹

Uit het voorgaande blijkt dat de verdrevenen zich in eerste instantie niet erg welkom voelden. Dat zou kunnen impliceren dat er voor hen weinig ruimte was om hun herinneringen en ervaringen met de rest van de Duitse bevolking te delen. De manier waarop de integratie zich voltrok toonde namelijk de belangstelling van de rest van de Duitse bevolking voor het lot van de verdrevenen. Daarnaast is het niet onwaarschijnlijk dat de gevoelens van isolatie en afwijzing invloed op de herinneringen aan de oorspronkelijke *Heimat* hebben gehad. In West-Duitsland was dit niet het geval. Hier werd de verdrevenen relatief veel ruimte gelaten om openlijk over hun ervaringen te spreken. Dit in tegenstelling tot het communistische Oost-Duitsland, waar in het officiële geschiedbeeld geen ruimte werd gelaten voor kritiek op de Sovjet-Unie en het Rode Leger. Hierdoor konden veel verhalen over de wreedheden die Russische soldaten hadden begaan niet geuit worden.¹²

Hoewel de verdrevenen in West-Duitsland de ruimte hadden om hun ervaringen openlijk met de rest van de Duitse bevolking te delen, blijft de vraag hoe verdreven Duitsers met hun herinneringen aan de oude Heimat en de verdrijving zijn omgegaan en in hoeverre deze herinneringen deel werden van het publieke discours. Zo stelt Andrew Demshuk aan de hand van twee concepten van ‘Heimat’ dat verdreven Duitsers hun herinneringen aan de verdrijving en met name aan de oude Heimat privaat hielden: ‘Heimat of memory’ is de idyllische herinnering aan de oude woonplaats en ‘Heimat transformed’ is hoe die oude woonplaats doorheen de tijd veranderd

is en er tegenwoordig uit ziet. Deze twee beelden komen steeds minder met elkaar overeen.¹³ De verdrevenen worden zich hiervan steeds meer bewust en gaan daarom afzien van hun wens terug te willen keren.¹⁴ Hoewel Demshuk vooral de nadruk legt op de innerlijke beleving van de herinneringen, stelt hij tevens dat de meeste verdrevenen toch uiting aan die herinneringen geven. Deze uiting kan bijvoorbeeld op sociaal vlak gebeuren, door samen met andere verdrevenen herinneringen op te halen. In ieder geval volgt hieruit dat verdreven Duitsers wel de mogelijkheid hadden hun herinneringen met anderen te delen, bijvoorbeeld met lotgenoten of familieleden. Dat herinneringen aan en ervaringen van de verdrijving op welke manier dan ook een meer publiek karakter wordt gegeven, lijkt mij namelijk onontbeerlijk te zijn voor de overgang van een individuele naar een collectieve herinnering.

De culturele en politieke organisaties van de verdreven Duitsers

De integratie van de verdrevenen verliep niet altijd even vlekkeloos en zij voelden zich dan ook, onder andere door het wegvallen van hun sociale netwerk, vaak geïsoleerd. Het is dan ook niet verwonderlijk dat zij zich vanaf het begin van hun vestiging in Duitsland gingen verenigen. Hier was enkel in West-Duitsland de mogelijkheid toe, omdat in het oostelijk deel van Duitsland er geen specifieke aandacht voor de verdrevenen was.¹⁵ De verenigingen waren het eerste niveau waarop verdreven Duitsers samen naar buiten traden en zich als zodanig presenteerden. Daarmee vormden de organisaties van de verdrevenen een tweede stap op weg naar een nationale herinnering aan de verdrijving.

Al snel na hun aankomst in Duitsland begonnen de verdrevenen zich te verenigen in culturele organisaties. Verdrevenen die in een zelfde dorp of stad woonden, verenigden zich met het idee om in de moeilijke situatie van integratie en isolatie een steun voor elkaar te zijn. Deze lokale organisaties groeiden in de eerste jaren uit tot regionale belangenverenigingen, die zich op hun beurt in 1949 verenigden in het 'Zentralverband vertriebener Deutscher', dat vanaf 1954 'Bund der vertriebenen Deutschen' zou heten.¹⁶

Verdrevenen verenigden zich niet alleen met andere verdreven Duitsers in hun nieuwe stad of dorp, maar probeerden tevens bewoners uit hun oude woonplaats terug te vinden. In de eerste jaren gebeurde dit op kleine schaal, waarbij kleine groepen uit een zelfde gemeenschap bijvoorbeeld bestanden met adressen aanlegden om zo het contact met oude dorpsgenoten te herstellen. Deze groepen groeiden uit tot een complex netwerk van groepen verdrevenen, georganiseerd op basis van geografische afkomst. Het achterliggende motief van deze verenigingen was niet zozeer belangenbehartiging, maar eerder het behouden en het samen laten herleven van de culturele erfenis van de voormalige oostelijke Duitse provincies. Vanaf 1948 werden deze verenigingen omgevormd tot 'Landmannschaften', organisaties voor verdreven Duitsers, waarbij alle leden uit een zelfde provincie of regio stammen van waaruit zij verdreven zijn.¹⁷ Uiteindelijk werd iedere oostelijke provincie en iedere Oost-Europese regio waar vroeger Duitsers hadden gewoond vertegenwoordigd door een eigen Landmannschaft.

Verdrevenen sloten zich bij deze organisaties vooral aan voor de sociale contacten en het behouden van hun 'Oost-Duitse' cultuur. Het belang van die sociale en culturele

component komt vooral naar voren in de populariteit van de georganiseerde grootschalige ontmoetingen voor verdreven Duitsers, de zogenaamde ‘Deutschlandtreffen’. Bezoekers droegen daar de traditionele klederdracht, zongen streekliederen en genoten onderwijl van vlaggenparades, traditionele streekgerechten en fototentoonstellingen over hun geboortestreek.¹⁸ Overigens waren niet alle Duitsers zeer positief over de bijeenkomsten. De verdrevenen zouden tradities in ere houden die voor 1945 in die gebieden niet bestaan zouden hebben. Daarnaast zouden kinderen van verdreven Duitsers aanspraak maken op de status van ‘verdrevene’ vanwege belastingvoordelen en goedkope kredieten.¹⁹

In eerste instantie mochten de verdreven Duitsers zich ook in West-Duitsland niet in politieke organisaties verenigen, omdat dit volgens de West-Duitse overheid de integratie niet ten goede zou komen. In het kader van de assimilatiepolitiek zouden zij zich bij al bestaande partijen moeten aansluiten. De praktijk wees echter anders uit. Vooral in de gesloten dorpsgemeenschappen, waar veel verdrevenen terecht kwamen, bleek dat zij maar moeilijk toegang tot de lokale politieke partijen kregen. Toch was het niet zo, dat zij geen enkele politieke invloed hadden. Zo werd in het stadje Eutin in Sleeswijk-Holstein in 1947 een vluchtelingencomité opgericht, waarbij de helft van de leden en de voorzitter verdreven Duitsers waren. Zij adviseerden het lokale bestuur over alle problemen met betrekking tot de verdrevenen in Eutin, bijvoorbeeld over de huisvesting in barakken.²⁰

Hoewel de verdreven Duitsers op politiek niveau dus niet geheel ‘Heimatlos’ waren, werden hun specifieke belangen vijf jaar na het begin van de verdrijving nog niet uitgesproken door een politieke partij behartigd. In 1950 werd daarop de ‘Bund der Heimatvertriebenen und Entrechteten’ (BHE) opgericht. De partij had als voornaamste doel om de prangende problemen van de verdrevenen nog meer op de politieke agenda te zetten. De BHE genoot in eerste instantie een groot succes. Bij de Landdagverkiezingen van 1950 haalde de belangenpartij van de verdrevenen in Sleeswijk-Holstein maar liefst 23,4 procent van de stemmen. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat Sleeswijk-Holstein als deelstaat relatief gezien het hoogste aantal verdrevenen had opgenomen. Op federaal niveau haalde de partij bij de Bondsdagverkiezingen in 1953 gemiddeld dan ook maar 5,9 procent van de stemmen. Zowel op federaal als op landelijk, regionaal en lokaal niveau had de BHE een bepalende stem in de politiek verworven. Door deze invloed slaagde de partij in haar opzet, maar het betekende tevens het begin van haar ondergang. Voor de belangenpartij verdween in de jaren vijftig namelijk haar urgentie; door de *Lastenausgleich* en de dalende werkloosheid verbeterde de financiële positie van veel verdreven Duitsers en door de bouw van veel nieuwe woningen verdween het huisvestingsprobleem. De BHE verloor zodoende zijn bestaansrecht. Bij de federale verkiezingen van 1957 haalde deze slechts 4,6 procent van de stemmen en dat was te weinig voor de kiesdrempel. De verdreven Duitsers sloten vanaf die jaren steeds meer aan bij de Sozialdemokratische Partei Deutschlands en de Christlich Demokratische Union Deutschlands.²¹

Ofschoon de meeste verdrevenen vooral waarde hechtten aan de sociale en culturele aspecten van hun verenigingen, hadden de leiders ervan vaak radicale politieke standpunten. Een centraal thema binnen deze radicale opvattingen is *Recht auf die Heimat*. Dit ‘recht op terugkeer’ hield volgens de leiders van de verdrevenenorganisaties in dat de grenzen van Duitsland van 1937 hersteld moesten

Vluchtelingen uit Oost-Pruisen.

Bron: Bundesarchiv Bild 175 500-00326.

worden, wat een ‘teruggave’ van de voormalige oostelijke gebieden impliceerde, waardoor de verdreven Duitsers terug naar de verloren provincies konden keren. Zij vertegenwoordigden daarmee niet de ideeën van hun achterban. Voor veel verdrevenen betekende Recht auf die Heimat eerder een recht op een goed bestaan in het westen en het recht op het herdenken van de verloren Heimat.²² De claim dat deze gebieden weer deel van Duitsland zouden worden en dat Duitsland in oude grenzen van 1937 hersteld zou worden, vond onder de meeste verdreven Duitsers dan ook geen weerklank.

Toch waren er enkele radicale groepen binnen deze verenigingen die samen met de leiders deze uitgesproken politieke standpunten naar buiten brachten en pretendeerden ‘alle’ verdrevenen daarmee te vertegenwoordigen, wat deze groep in een kwaad daglicht zette. Zo gingen enkele verdreven Duitsers in 1977 zelf tot actie over; tegenover de Poolse eigenaren van ‘hun’ huizen gaven zij te kennen dat zij hun vroegere bezit nog steeds als hun eigendom zagen en het daarom terug wilden claimen. Dit ging zelfs de secretaris-generaal van de *Bund der Vertriebenen* (BdV), Hans Neuhoff, te ver, die zich daarom publiekelijk van deze ‘dubieuze actie’ distantieerde. Linus Kather, voormalig voorzitter van de BdV, liet daarop in een ingezonden brief in *Der Spiegel* openlijk zijn steun aan de verdrevenen blijken:

‘Sind Sie wirklich der Ansicht, daß der gegenwärtige Besitzer meines Hauses in Königsberg (Preußen) de jure Eigentümer geworden ist? Wenn ja, dann verraten Sie, bitte, wodurch? Es ist unbestritten, daß die Ostverträge keine völkerrechtliche Wirkungen gehabt haben. (...) Den ostdeutschen Grundbesitzern (...) muten Sie zu, sang- und klanglos auf ihr Eigentum zu verzichten.’²³

Hieruit blijkt niet alleen dat (oud-)leiders het onderling niet eens waren, maar eveneens dat zij die de verdreven Duitsers vertegenwoordigden, er blijkbaar veel radicalere ideeën dan de verdrevenen zelf op na leken te houden. Daardoor werden de opvattingen van deze groep niet echt op cultureel en politiek vlak gerepresenteerd.

De herinnering aan de verdrijving op nationaal niveau

Nu zowel de individuele als de sociale herinnering besproken zijn, kan de aandacht gericht worden op de vraag hoe de herinnering aan de verdrijving op nationaal niveau gestalte kon krijgen. In het voorgaande is duidelijk naar voren gekomen dat de herinnering aan de verdrijving door de politieke en culturele organisaties in de naoorlogse jaren in stand werd gehouden. Het waren de verdrevenen zelf die zich als groep verenigd hadden om aandacht voor hun lot te vragen en hun culturele erfenis te behouden. In deze paragraaf zal juist de nadruk liggen op die vormen van herinnering die een expliciete aanspraak op het nationale publiek maakten. Tenslotte heeft een ‘Heimattreffen’ niet zozeer de pretentie om het Duitse publiek op een directe manier met de cultuur van de voormalige Duitse provincies in contact te brengen. Het gaat in het vervolg dan ook om de wijze waarop de verdreven Duitsers letterlijk in beeld werden gebracht, zowel in culturele representaties als film, televisie en literatuur als

monumenten ter nagedachtenis aan de verdrijving.

Zoals in de inleiding al naar voren is gekomen, zet Robert Moeller zich sterk af tegen het idee dat er pas vanaf het einde van de jaren negentig aandacht kwam voor Duitsers als slachtoffers. Een van de wijzen waarop Moeller deze stelling onderbouwt is aan de hand van naoorlogse Duitse films die de verdrijving thematiseerden. In speelfilms uit de jaren vijftig zouden de verhalen en belevenissen van de verdreven steeds meer centraal staan. Zo werd in de succesvolste Duitse film van de jaren vijftig het al bekende thema van de Heimatfilm gecombineerd met het verhaal van een geslaagde integratie van een verdreven familie. Ruim negentien miljoen bezoekers zagen in de grote kaskraker 'Grün ist die Heide' hoe de verdreven grootgrondbezitter Lüder Lüdersen op de Lüneburger heide samen met zijn dochter Helga een nieuw bestaan probeerde op te bouwen. Enkel door de vrijgevigheid van zijn dorpsgenoten en de schoonheid van de Nedersaksische heide kan Lüdersen vergeten wat hij verloren heeft en met zijn leven verder gaan. De verdrijving zelf werd eveneens in beeld gebracht in de bekende films 'Waldwinter: Glocken der Heimat' uit 1956, waarin te zien is hoe verdreven Silesiërs de tocht naar het westen ondernemen, en 'Ännchen von Tharau', waarin de toeschouwers de moeizame tocht uit Oost-Pruisen van de jonge Anna volgen.²⁴

In latere decennia nam het aantal films over de verdrijving sterk af, maar werd het thema wel in toenemende mate onderwerp van televisieseries en documentaires. Zo werd in 1981 de driedelige documentaireserie 'Flucht und Vertreibung' op de West-Duitse televisie uitgezonden. Twintig jaar later volgde de zeer goed bekeken meerdelige documentaires 'Die Vertriebenen. Hitlers letzte Opfer' en 'Die große Flucht. Das Schicksal der Vertriebenen'. Daarnaast werden in 2007 de succesvolle televisiefilm 'Die Flucht' uitgebracht en verscheen een jaar later een televisiefilm over de ondergang van de 'Wilhelm Gustloff'.²⁵

In tegenstelling tot films en televisieseries waarbij er sprake is van een duidelijke afname en vervolgens weer toename in de belangstelling voor de verdreven Duitsers was er in de Duitse literatuur in alle naoorlogse decennia wel interesse in het lot van de verdreven, ondanks de beweringen van Grass en Sebald. Vanaf het begin van de jaren vijftig werden er vele boeken gepubliceerd waarin de verdrijving en het lot van de verdreven direct dan wel indirect het thema vormden. Een bijzonder succes was bijvoorbeeld het romantische drama *Suchkind* 312 van Hans-Ulrich Horster uit 1955, dat nog in hetzelfde jaar werd verfilmd. In *Die Flüchtlinge* uit 1967 schildert Peter Härtling op zakelijke en onverbloemde wijze de misère van de vluchtelingen. Hij greep hierbij terug op zijn eigen herinneringen. Als tiener vluchtte hij met zijn familie voor het Rode Leger uit het Tsjechische Moravië. De uit het Silezische Gleiwitz afkomstige schrijver Horst Bienek beschreef eveneens zijn eigen herinneringen aan de verdrijving.²⁶

Een nog blijvendere wijze om de herinnering aan een gebeurtenis of aan een groep slachtoffers in het publieke domein vast te leggen is het monument. Een monument in de vorm van een standbeeld, plakkaat of een gedenksteen geeft een langdurige gestalte aan een herinnering, die bovendien voor iedereen toegankelijk is en blijft. De gedachtenis blijft met andere woorden niet beperkt tot zij die de gebeurtenis die herdacht wordt zelf hebben meegemaakt. Tegenwoordig zijn er meer dan 1300 monumenten voor

verdreven Duitsers in de Bondsrepubliek te vinden. Daarvan bevinden er zich 1287 in het vroegere West-Duitsland en 59 in het voormalige oostelijke deel van Duitsland. Dat slechts vier procent van de gedenkplaatsen voor verdrevenen in de voormalige DDR te vinden zijn, is niet verwonderlijk wanneer wordt teruggedacht aan het Oost-Duitse geschiedbeeld. Binnen de communistische opvattingen was namelijk geen plaats voor de herinnering aan de verdrijving, laat staan voor een blijvende herinnering in de vorm van een monument. Alle gedenkplaatsen in het voormalige Oost-Duitsland, zijn dan ook pas na 1989 opgericht. In het westelijk deel van Duitsland was de situatie heel anders. Al vanaf de aankomst van de verdreven Duitsers werden er monumenten opgericht om hun ervaringen en lijden te herdenken. Zelfs voor 1950 waren er al ongeveer dertig monumenten voor hen in dit gedeelte van Duitsland te vinden. Deze gedenkplaatsen zijn voornamelijk te vinden in de landelijke gebieden, waar de meeste verdrevenen terecht kwamen. Zo is er in heel Keulen, de vierde grootste stad van Duitsland, maar één plakkaat ter nagedachtenis aan de verdrijving te vinden, terwijl in het nabijgelegen district Rhein-Erft vier monumenten te zien zijn.²⁷

In de meeste gevallen werden de monumenten op initiatief van de verdreven Duitsers zelf opgericht. Deze monumenten werden vaak al in de jaren vijftig gebouwd. Een derde van de gedenkplaatsen in het westelijk deel van Duitsland stamt uit die tijd. Tijdens de jaren tachtig vond in de BRD een tweede ‘monumenten-golf’ plaats. Bijna twintig procent van de monumenten werd toen gebouwd, nu voornamelijk op initiatief van de BdV. Die vereniging van de verdrevenen is ook verantwoordelijk voor het merendeel van de gedenktekens in het voormalige Oost-Duitsland. Dat bijna de helft van de gedenkplaatsen in deze regio in de deelstaat Thüringen te vinden is, is dan ook te danken aan de actieve rol van de lokale afdelingen van de BdV.²⁸

Sommige van deze monumenten droegen veelomvattende inscripties als ‘Den Opfern von Krieg, Vertreibung und Terror’, zodat verschillende slachtoffergroepen zich erin konden herkennen. Een ander terugkerend thema is de verloren Heimat. Op deze herdenkingstekens is vaak een tekst als ‘Recht auf die Heimat’ en ‘Ewig deutscher Osten’ te lezen. Dat deze ideeën een afspiegeling van de tijdsgeest zijn blijkt wel uit het feit dat in de laatste jaren sommige van deze monumenten werden afgebroken of veranderd. Zo werd op het gedenkteken voor verdrevenen in Tornesch, Sleeswijk-Holstein, naast een plaat van Duitsland met de oude grenzen van 1937 de tekst in 1997 veranderd van ‘Es gibt nur ein Deutschland’ in ‘In Gedenken an unsere unvergessene Heimat’.²⁹

In het kader van de ontwikkeling van de nationale herinnering aan de verdrijving is een belangrijk element nog niet genoemd: de inwijding van een gedenkteken. Tot in de jaren zestig gebeurde deze inwijding vaak op de nationale Volkstrauertag en was een groot deel van het dorp of het stadje daarbij aanwezig. De inwijding ging gepaard met feestelijkheden zoals muzikale uitvoeringen van een koor of orkest en soms was er zelfs vuurwerk.³⁰ Zulke festijnen zorgden ervoor dat een groot deel van de plaatselijke bevolking betrokken werd bij het monument ter nagedachtenis aan de verdrijving. Weliswaar voltrok zich dit op een lokaal niveau, maar in ieder geval bleef de herinnering niet beperkt tot een individu of een klein groepje lotgenoten.

Conclusie

In de laatste paragraaf is naar voren gekomen dat *Im Krebsgang* van Günter Grass geen taboedoorbrekend werk was. In literatuur en films vanaf de jaren vijftig werd de verdrijving en haar slachtoffers steeds gethematiseerd. Ook op individueel en cultureel niveau werd er wel over deze ingrijpende gebeurtenis gesproken en konden verdrevenen vrij hun ervaringen delen met anderen, bijvoorbeeld in de Landsmannschaften en de jaarlijkse Heimattreffen, maar ook in monumenten.

Het lijkt mij daarom ook niet juist om te spreken over een zogenaamd taboe dat zou rusten op het lijden van de verdrevenen. Waarom auteurs als Grass en Sebald, maar ook een historicus als Andreas Kossert deze opvatting wel verdedigen is moeilijk te achterhalen. Een interessantere vraag is hoe de verdrevenen zelf over deze 'plotselinge' belangstelling vlak na de eeuwwisseling dachten. Zowel bij de organisaties van de verdreven Duitsers als bij de literatuur, zij het daar in mindere mate, is het tenslotte steeds een bepaalde groep binnen de verdrevenen die naar voren treedt. De algemene tendens bij de meeste verdrevenen lijkt er juist één van een groeiende terughoudendheid te zijn. De roep van verdrevenen om in de belangstelling te staan nam steeds meer af. Nadat hun grootste problemen waren opgelost, verdween voor de meeste verdrevenen daarmee ook de noodzaak zich als aparte groep te presenteren. Dat kwam al naar voren bij de opkomst en ondergang van de BHE, maar komt ook terug wanneer een blik wordt geworpen op de andere verenigingen van de verdrevenen. De meeste verdrevenen waren vooral in het behouden van hun culturele erfenis geïnteresseerd en leken niet zozeer te wachten op veel publiciteit, vooral niet wanneer zij daarbij in een kwaad daglicht werden gesteld, zoals bij kwesties rond het 'terugkrijgen' van 'Duitse' huizen en eigendom.

Wat vertelt dit ons over de ontwikkeling van de nationale herinnering aan de verdrijving in Duitsland? De stelling dat er 'nu eindelijk wel aandacht' was voor de verdrevenen kan worden afgedaan als een mythe. Assmanns theorie over de individuele, sociale en collectieve herinnering verheldert de ontwikkeling, doordat de verschillende niveaus waarop de verdrevenen hun herinneringen en ervaringen konden articuleren zo verduidelijkt worden. Het idee dat het sociale niveau daarbij een medium tussen de twee andere niveaus vormt wordt in dit geval echter niet volmondig bevestigd. De verschillende organisaties brachten weliswaar de herinnering op een nationaal niveau, maar problematisch daarbij is dat het beeld van deze verenigingen niet representatief voor de meeste verdrevenen is. Toch moet de rol van deze organisaties evenals van de culturele representaties niet onderschat worden, want zonder deze zou de nationale herinnering aan de verdrijving van de Duitsers uit Oost-Europa nooit tot zo'n niveau zijn getild.

Indra van der Graaf heeft Wijsbegeerte en Geschiedenis gestudeerd en volgt nu de onderzoeksmaster Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Zij is met name geïnteresseerd in de negentiende en twintigste eeuw, ideeëngeschiedenis en hedendaagse geschiedenis van Duitsland.

Noten

- ¹ ‘Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. Die Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus den Gebieten östlich der Oder-Neisse.’ Band I/1, bewerkt von Theodor Schieder (Bonn 1954) 13E-14E; Thomas Darnstadt en Klaus Wiegrefe, “Vater, erschiess mich!”, in: *Die Flucht der Deutschen. Die Spiegel-Serie über Vertreibung aus dem Osten* (4.2.2002) 10-18, aldaar 11-13; Andreas Kossert, *Ostpreußen. Geschichte und Mythos* (München 2005) 322-324; Andrew Demshuk, *The lost German East. Forced migration and the politics of memory 1945-1970* (Cambridge 2013) 52; Andreas Kossert, *Kalte Heimat. Die Geschichte der deutschen Vertriebenen nach 1945* (München 2008) 31.
- ² Günter Grass, *Im Krebsgang* (Göttingen 2002) 31.
- ³ Volker Hage, ‘Das tausendmalige Sterben’, in: *Die Flucht der Deutschen. Die Spiegel-Serie über Vertreibung aus dem Osten* (4.2.2002) 22-28; W.G. Sebald, *Luftkrieg und Literatur* (München en Wenen 1999) 6.
- ⁴ Robert G. Moeller, “Sinking ships, the lost Heimat and broken taboos. Günter Grass and the politics of memory in contemporary Germany”, in: *Contemporary European History* 12:2 (2003) 147-181, aldaar 151.
- ⁵ Cf. Aleida Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* (München 2006) 21-27; Aleida Assmann en Ute Frevert, *Geschichtsvergessenheit – Geschichtsversessenheit. Vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945* (Stuttgart 1999) 36-37. Belangrijk daarbij te vermelden is, dat er ondanks deze ontwikkeling en de verschillende niveaus geen sprake is van duidelijke perioden. Over het algemeen kan gezegd worden dat de verschillende niveaus van herinnering elkaar chronologisch opvolgen, maar dat zij elkaar ook overlappen.
- ⁶ Josef Foschepoth, ‘Potsdam und danach. Die Westmächte, Adenauer und die Vertriebenen’ in: Benz ed., *Die Vertreibung der Deutschen*, 86-113, aldaar 90-91; Robert G. Moeller, ‘The politics of the past in the 1950s. Rhetorics of victimisation in East and West Germany’ in: Bill Niven ed., *Germans as victims. Remembering the past in contemporary Germany* (Basingstoke en New York 2006) 26-42, aldaar 27; Rainer Schulze, ‘Growing discontent. Relations between native and refugee populations in a rural district in Western Germany after the Second World War’ in: Robert G. Moeller, *West Germany under construction. Politics, society, and culture in the Adenauer Era* (Ann Arbor 1997) 53-72, aldaar 54; Philipp Ther, *Deutsche und polnische Vertriebene. Gesellschaft und Vertriebenenpolitik in der SBZ/DDR und in Polen 1945-1956* (Göttingen 1998) 104; Bertram Gresh Lattimore, *The assimilation of German expellees into the West German polity and society since 1945. A case study of Eutin, Schleswig-Holstein* (Den Haag 1974) IX, 3-5; Wolfgang Benz, ‘Fünfzig Jahre nach der Vertreibung. Einleitende Bemerkungen’ in: Wolfgang Benz ed., *Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten. Ursachen, Ereignisse, Folgen* (Frankfurt am Main 1995) 8-13, aldaar 10.
- ⁷ Schulze, ‘Growing discontent’, 55, 63; Lattimore, *The assimilation of German expellees*, 8, 11, 15; Foschepoth, ‘Potsdam und danach’ 103; Kossert, *Kalte Heimat*, 50-56, 59, 67-71; Getuigenis van mevrouw E.O. uit Elbing, in: *Dokumentation der Vertreibung*. Band I/1, 62-64, aldaar 62; Josef Henke, “Exodus aus Ostpreußen und Schlesien. Vier Erlebnisberichte” in: Wolfgang Benz ed., *Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten. Ursachen, Ereignisse, Folgen* (Frankfurt am Main 1995) 114-131, aldaar 121-125.
- ⁸ Kossert, *Kalte Heimat*, 54.
- ⁹ Schulze, ‘Growing discontent’, 60
- ¹⁰ Kossert, *Ostpreußen*, 390; Kossert, *Kalte Heimat*, 56-60, 92-102; Demshuk, *The lost German East*, 76-77.

- ¹¹ Ther, *Deutsche und polnische Vertriebene*, 13, 175-188; Kossert, *Kalte Heimat*, 197-203.
- ¹² Benz, 'Fünfzig Jahre nach der Vertreibung', 10-11; Moeller, "The politics of the past", 30-35; Mary Fulbrook, *German national identity after the Holocaust* (Cambridge e.a. 1999) 49-77; Kossert, *Kalte Heimat*, 215; Da die sozialistischen Bruderstaaten und an ihrer Spitze die Sowjet-union nicht schuldig sein durften an der Vertreibung der Deutschen aus dem Osten, wurde den Vertriebenen in der DDR per se der Opferstatus abgesprochen.
- ¹³ Demshuk, *The lost German East*, 3-5, 13-25.
- ¹⁴ Ibid., 3: They transfigured *Heimat* into an idealized realm that they could possess whenever they closed their eyes to console themselves amid growing awareness that the physical *Heimat* east of the Oder and Neisse rivers was diverging away, becoming a foreign space that they could never possess again.
- ¹⁵ Kossert, *Kalte Heimat*, 185-186.
- ¹⁶ Hans W. Schoenberg, *Germans from the East. A study of their migration, resettlement, and subsequent group history since 1945* (Den Haag 1970) 70-77; Kossert, *Kalte Heimat*, 144-145.
- ¹⁷ Schoenberg, *Germans from the East*, 70-73. Voor het Duitse begrip 'Landmannschaft' bestaat in het Nederlands geen eenvoudige vertaling. Daarom zal ik in het vervolg de Duitse term blijven gebruiken en deze onvertaald laten.
- ¹⁸ Kossert, *Kalte Heimat*, 148-149; Demshuk, *The lost German East*, 162-165, 174-177.
- ¹⁹ "Nach unten wird die Sprache konzilianter". Die Vertriebenenverbände und ihre Funktionäre: Brachtumpflege mit Pathos und Propaganda', in: *Der Spiegel* 39:6 (4.2.1985) 98-102.
- ²⁰ Lattimore, *The assimilation of German expellees*, 13, 21-23, 34-38, 57-58; Demshuk, *The lost German East*, 66; Kossert, *Kalte Heimat*, 139.
- ²¹ Demshuk, *The lost German East*, 76; Kossert, *Kalte Heimat*, 169-177; Lattimore, *The assimilation of German expellees*, 44-50, 55-63, 77; Frank Bösch, "Die politische Integration der Flüchtlinge und Vertriebenen und ihre Einbindung in die CDU" in: Rainer Schulze ed., *Zwischen Heimat und Zuhause. Deutsche Flüchtlinge und Vertriebene in (West-)Deutschland 1945-2000* (Osnabrück 2001) 107-125, aldaar 120-122.
- ²² Demshuk, *The lost German East*, 13-25, 63, 76-80; Kossert, *Kalte Heimat*, 153
- ²³ Ingezonden brief van Linus Kather in: *Der Spiegel* 31:19 (2.5.1977).
- ²⁴ Robert G. Moeller, 'Als der Krieg nach Deutschland kam. Aus dem Panoptikum der Erinnerungsgeschichte. Wie der deutsche Film vom Schicksal der Vertriebenen und Flüchtlinge erzählte', in: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 8.6.2002; Robert G. Moeller, "Remembering the war in a nation of victims. West German pasts in the 1950s" in: Hanna Schissler ed., *The miracle years* (Princeton en Oxford 2001) 83-109, aldaar 96; Kossert, *Kalte Heimat*, 269-270; Robert G. Moeller, *War stories. The search for a usable past in the Federal Republic of Germany* (Berkeley e.a. 2001) 129-139; Moeller, "Sinking ships", 156-157.
- ²⁵ Moeller, 'Sinking ships', 164, 172-173; Kossert, *Kalte Heimat*, 274.
- ²⁶ Eva Hahn en Hans Henning Hahn, "Flucht und Vertreibung" in: Etienne François en Hagen Schulze ed., *Deutsche Erinnerungsorte I* (München 2001) 335-351, aldaar 347; Kossert, *Kalte Heimat*, 276; Moeller, "Sinking ships", 157.
- ²⁷ Hans Hesse en Elke Purpus, 'Monuments and commemorative sites for German expellees' in: Bill Niven en Chloe Paver ed., *Memorialization in Germany since 1945* (Basingstoke 2010) 48-57, aldaar 49-50, 55; Jeffrey Luppés, "Den Toten der ost-deutschen Heimat'. Local expellee monuments and the construction of post-war narratives", in: Helmut Schitz en Annette Seidel-Arpaci ed, *Narratives of trauma. Discourses of German wartime suffering in national and international perspective* (Am-

sterdam en New York 2001) 89-110, aldaar 89.

²⁸ Hesse en Purpus, 'Monuments and commemorative sites', 49, 52.

²⁹ Luppés, 'Den Toten der ostdeutschen Heimat', 96-97, 99-101, 105; Hesse en Purpus, 'Monuments and commemorative sites', 53-54.

³⁰ Kathrin Panne, 'Erinnerungspolitik – Erinnerungsspuren. Zur Funktion symbolischer Erinnerung an Flucht und Vertreibung im öffentlichen Raum. Eine Skizze' in: Rainer Schulze ed., *Zwischen Heimat und Zuhause. Deutsche Flüchtlinge und Vertriebene in (West-)Deutschland 1945-2000* (Osnabrück 2001) 201-215, aldaar 211-212.